

Глава 20 Міста-держави майя

§ 1. Утворення держави

Становлення державності в народі (точніше народів) майя хроно-логічно належить до періоду раннього європейського Середньовіччя і навіть до початку Нового часу, але в культурно-цивілізаційному плані - до Стародавнього світу. Державність майя, що склалася, як і державність інків та ацтеків, за умови ізоляції від європейсько-азіатського світу, зайвий раз доводить спільність законів розвитку людської історії, у тому числі історії держави і права.

Найдавніші сліди людини на території майя належать до XII-X тисячоліть до н. е. (міські райони). У гірському Чіапасе (грот Санта-Марта) археологи знайшли сліди культури VI-IV тисячоліть до н. е., яка характеризується пануванням мисливсько-збирального господарювання, але вже із незначними зародками землеробства. У певному сенсі наступником культури Санта-Марти можна вважати культуру Чіапа де Корсо (1400-1000 роки до н. е.). В ту епоху вже розвиваються землеробство і кераміка.

У II тисячолітті до н. е. предки майя займали всю територію гірських районів від Південної Мексики до Гондурасу. На порубіжжі II і I тисячоліть до н. е. вихідці з гірських районів майя почали освоювати майже безлюдні до того рівнини Петену та Юкатану. В цей час землеробство стає вирішальною галуззю господарювання при збереженні риболовлі та полювання, а кукурудза (маїс) - основою харчування. Поряд з кукурудзою почали вирощувати й інші культурні рослини (боби, бавовну, різноманітні овочі).

Знаряддя праці виготовлялися з каменя, обсидіану, застиглої вулканічної лави, кістки. Розкопки давніх поселень періоду розвиненого неоліту (I тисячоліття до н. е.) у Центральній Мексиці надали матеріал, який дозволяє відновити життя населення епохи, про яку йдеться. Для суспільної організації цього періоду властиве цілковите панування родового устрою, подібне тому, який описав Л. Морган у північноамериканських індіанців.

Розвиток високопродуктивних систем землеробства призвів до по-яви майнової диференціації і розпаду родового ладу. Це відбулося, скоріше за все, наприкінці I тисячоліття до н. е.

На сьогодні відомо п'ять стародавніх високорозвинених культур, які існували на території Мексики та Центральної Америки. Найпівденнішою з них була культура давніх майя, яка розвивалася в центральній частині сучасної Гватемали та південно-східній Мексиці. На атлантичному узбережжі Мексики і частково в долині Мехіко були розташовані найбільші центри іншої культури - ольмекської. На тому самому узбережжі, дещо північніше, знаходилося велике поселення тотонакської культури. У Південній Мексиці розвивалася культура сапотеків (головне поселення - Монте-Альбан). Нарешті, п'ятою була культура мешканців Теотихуакану - найбільшого міста Центральної Мексики того часу.

Мешканці цих великих центрів культури перебували на стадії ранньокласового суспільства, і в них уже склалася або почала складатися держава з усіма притаманними їй відмінностями від суспільної організації родового строю, перш за все наявністю відокремленої публічної влади.

Більшість дослідників схильні відносити етнічне відокремлення давніх розвинених культур Центральної Америки (включаючи Мексику) до кінця I тисячоліття до н. е. Однак деякі вчені відносять виникнення самостійної культури майя до значно більш раннього періоду. А. Томас у своїй «Історії Латинської Америки» називає 500 рік до н. е.

Один з провідних фахівців у галузі давньомайяської історії Р. Кинжалов пропонує таку періодизацію історії майя: докласичний період (2000 рік до н. е. - 300 рік н. е.); класичний період (300-900 роки н. е.); післякласичний період (900-1530 роки н. е.).

Культура майя з давніх часів входить до історії як землеробська. Іншою її характерною рисою є наявність значної кількості великих поселень - міст. На сьогодні число відомих науці міст майя перевищує 120.

Основним видом виробництва у майя було вирощування сільсько-господарських культур, перш за все маїсу (кукурудзи). Виведення цієї рослини означало справжню революцію в економіці давніх індіців, оскільки воно різко збільшило їхні харчові ресурси.

800 роки до н. е. - рубіж нашої ери - характеризуються дуже швидким технічним і соціальним прогресом як народів майя, так і їхніх сусідів - носіїв високорозвинених культур Теотихуакану, ольмекської тощо. В Америці на відміну від Старого світу освоєння металів мало повільний та обмежений характер. Не було тут також і великих тварин, одомашнення яких могло б призвести до виникнення скотарства і відповідно до виділення пастуших племен. Причини прогресу всіх центральноамериканських народів слід шукати у специфіці землеробства. Саме в зазначений період освоюються різноманітні види інтенсивного землеробства - іригація у засушливих місцинах, терасне землеробство у гірських районах. Надзвичайно важливим чинником прогресу було також широке поширення селекції сільськогосподарських культур.

Основним типом землеробства у майя було підсічно-вогневе, або мільпове (від слова «мільпа» - кукурудзяне поле ацтекською). В Юка-тані рік поділявся на два сезони - сухий (листопад - травень) і дощовий (червень - жовтень). Під час дощового сезону, у липні, землероби від-шукували в лісі придатну для обробки ділянку. Найпридатнішими вважалися ділянки з чорним ґрунтом, порослі високим лісом. Розчищення ділянки і вирубування дерев (здійснювалося кам'яними соки-рами) закінчували до листопада. У березні - квітні випалювали поля. Визначити час випалювання ділянки було надзвичайно важливою справою, оскільки воно повинне було закінчитися, доки дули сприятливі вітри. Для визначення дати випалювання велися спеціальні астро-логічні спостереження. У руїнах міста Копана дві стели розташовано в такий спосіб, що коли дивитися з однієї стели на іншу, то цей напрям покаже точку горизонту, в якій Сонце заходить 12 квітня. У цей день в околицях Копана випалювалися ділянки. У травні розпочиналася сівба. Землероб видовбував у землі невеличкі заглибини загостреною палицею (шуль), загартованою в вогні, кидав туди декілька насінин кукурудзи, змішаних із насінням бобів та гарбуза, і засипав яму п'ятою. Дозрілі початки нахилили кінцями униз. Так вони швидше висихали. Це згинання робилося у вересні - жовтні. Коли початки остаточно висихали, починалося збирання. Зерно зберігалося або безпосередньо у житлах, або в спеціальних коморах (чультун). При вторинній сівбі на цій самій ділянці врожай частково скорочувався. Третій раз можна було сіяти тільки на ділянках, розчищених від високого лісу. Новий ліс на випалених ділянках виростав років через 6-10. Але такі ділянки з новим низьким лісом були вже значно менш родючими і давали менший врожай. Звідси видно, що в майя переважала доволі примітивна система землеробства.

Але майя знали і більш прогресивні способи інтенсивного землеробства. Одним з таких

способів було створення чінамп. Чінаmpi - специфічна риса давнього центральноамериканського землеробства, відома майя, теотихуаканцям, а надалі ацтекам. Чінаmpi являли собою вузькі та довгі смуги землі, оточені водою. На них настелялися різно-манітні водяні рослини, а зверху вся ця споруда покривалася шаром природного мулу, добутого тут же з дна каналу або водоймища. Чінаmpi давали по декілька врожаїв на рік і, незважаючи на свою порівняно незначну площу, були надзвичайно продуктивними.

Таким чином давні мешканці Мексики і Центральної Америки, в тому числі майя, змогли компенсувати відсутність багатьох досягнень цивілізації за допомогою особливо розвинених і високопродуктивних систем землеробства, які застосовувалися поряд з примітивною підсічно-вогневою системою. Мільпове й особливо чінампове землеробство вимагало зусиль значної кількості робітників і централизованого управління трудовим процесом. Тут і слід шукати ключ до походження і локалізації доколумбових цивілізацій Нового Світу.

Скотарства у майя не було, за винятком розведення гладкошерстих собак, яких споживали, та індиків. Тому основна кількість тваринних білків здобувалася завдяки полюванню та риболовлі. Основними знаряддями полювання були лук зі стрілами, дротики та списи з обсидіановими наконечниками, різного роду пастки, сільці та ловушки.

Розвиненим було також бджолярство. Доволі широко були розповсюджені різноманітні ремесла - фарбувальне, гончарне, шкіряне, ткацьке, злотницьке, ювелірне. Майстри майя знали багато порід каменів та вміли його оброблювати. Їхня будівельна майстерність за-свідчує, що архітектори майя володіли значними інженерними відомостями, перш за все в галузі механіки й опору матеріалів. Значних успіхів майя досягли в мистецтві (скульптура, живопис, художнє оформлення дерева, кістки і мінералів, ювелірна справа) і науці (математика, астрономія, медицина). Але більшість знарядь праці виготовлялися з каменю, дерева, обсидіану, кістки. Метали (золото, срібло, мідь, деякі сплави) використовувалися доволі обмежено - в основному для виготовлення прикрас і предметів культу. Слабко розвиненими були транспортні засоби. Майя не знали колеса і для перевезення великих вантажів користувалися волокушами, ношами тощо.

Застосування високопродуктивних систем землеробства - ключ до походження цивілізації майя. Цим же пояснюється і специфіка державності майя. Розвиток інтенсивного землеробства вимагав централизованого управління трудовим процесом.

Виникла суспільна необхідність у такій групі людей, яка могла б керувати громадськими роботами, виконувати інженерні функції, вести астрономічні спостереження, астрономічний та фенологічний календарі.

Кожен член цього первісного колективу землеробів ставився у все більшу залежність від спільних зусиль, узгодження дій усієї общини.

Отже, розвиток виробничих сил у давньомайяському суспільстві по-роджував дві тенденції: першу - до формування привілейованого стану служилої бюрократії і другу - до збільшення общини, перетворення її на замкнений, згуртований організм.

Для суспільства майя середини I тисячоліття н. е. характерна гетерогенна община, яка посідала проміжне місце між родовою і сусідською общинами. Вона складається з декількох родинних (домових) общин. Звідси випливає наявність двох форм власності на землю: общинна (точніше, власність «великої» общини) та відокремлена власність до-мових общин («кальпулі» в ацтеків). Наявність цих форм власності породжує майнову нерівність серед гетерогенної общини: «знатні» до-мові общини, з яких походять правителі привілейованого управлінсько-го персоналу, захоплюють землю кращої якості і в більших розмірах. Міжобщинний розподіл праці призводить до утворення ремісничих каст. Ці процеси ще більше ускладнюють управління загальними справами. Правлячому угрупованню доводиться долати зростаючу суперечність між прагненням знатних домових общин майново збагатитися, зруйнувати гетерогенну общину та об'єктивною необхідністю ведення сукупного господарства, неможливістю остаточно розділити землю. В античних країнах (Афіни, Рим) завдяки природним умовам були можливі ведення індивідуального господарства, розвиток приватної власності на землю і рабів, тому общину в цих країнах було зруйновано, що призвело до утворення держав у формі античних республік.

У майя руйнування общини було неможливим. Як і на Давньому Сході, община у майя виконувала важливі господарські функції. Тому поряд з утворенням каст та посиленням родової військово-служилої знаті відбувалася консервація общини. Знать не обезземелювала і не перетворювала на рабів окремих общинників. Виділившись з общини, піднісшись над нею як привілейована управлінська та жрецька верхівка, вона закабалила саму общину. Не володіючи основним засобом виробництва - землею, великою кількістю рабів, правляча верхівка вилучала додатковий продукт, вироблений общиною (податки, жертвоприношення, дарунки тощо) і розподіляла його відповідно до посадового становища і рангу. Становище в управлінській ієрархії було єдиним, що давало можливість брати участь в експлуатації общини і перерозподілі додаткового

продукту. Відповідно, аби забезпечити міцне панівне становище представників знаті та їхніх нащадків, правлячій верхівці давньомайяського суспільства необхідно було конституювати себе як замкнену касту. Так, азійський спосіб виробництва (а в майя панував саме такий спосіб виробництва) неодмінно призводить до утворення ранньокласової деспотичної держави.

Проте в архаїчного давньосхідного (також майяського) деспотизму є риси, які споріднюють його з класовою державою: виділення управління суспільством в особливу функцію, поява соціального прошарку, зайнятого виключно управлінням, який стоїть над суспільством. Процес же класоутворення в майя тривав ще майже тисячоліття і до моменту іспанського завоювання не був завершений.

У свідомості давніх індіців об'єктивні економічні та історичні закони не могли сприйняти іншого відбиття, крім релігійного. Тому виділення певних груп людей, які виконують загальнокорисні управлінські функції, приводило до утворення каст з освяченими релігією привілеями, а необхідність підвищення дисципліни праці - до регламентації і ритуалізації кожного кроку землероба. Саме тут слід шукати коріння тих релігійно-правових норм, які надалі закріплювалися у жрецьких требниках - свого роду кодексах майя.

До моменту іспанського завоювання давні міста майя занепали. Причинами цього були згубні наслідки традиційного підсічно-вогневого способу землеробства, який призвів до виснаження ґрунту і зниження врожайності, і ще недостатній розвиток чінампового землеробства. Давньомайяське суспільство роздиралося зсередини антагоністичними суперечностями між знаттю та основною масою пригнобленого населення, чиє становище систематично погіршувалося. Воно послаблювалося також міжусобними війнами між містами-державами, які перебували на стадії військової демократії. На чолі прибульців стояв вождь Топільцин (Кукулькан або Кетцалькоатль). За переказом, він був сином тольтекського правителя міста Толлан, вигнаним зі своєї країни внаслідок повстання підвладних племен. Утворивши союз племен тольтеків та майя-кіче, які проживали у безплідних районах пустелі Ноно-алко, Топільцин рушив до Юкатану, завдаючи удари чотирма загонами. Ударною силою союзу було плем'я іца, яке складалося з чотирьох фратрій (Ах Канул, Ах Кавич, Ах Нох та Ах Пуч), кожна з яких у свою чергу поділялася на чотири роди^[1]. За даними хронік майя, це вторгнення відбулося у 20-ліття 8 Ахав (928-948 роки) і ознаменувалося захопленням провінції Бакхалал та деяких міст. Плем'я тутульшіу завдало удару приблизно у той самий час.

Наступного 20-ліття іца захопили місто Уук-Йабналь (перейменоване при цьому в Чічен-Іца, тобто «Колодязь людей іца»).

Завоювання Юкатану тривало близько 100 років і остаточно було завершено у 20-ліття II Ахав (1027 - 1047 роки). Завоювання,

розпочате Топільцином, довели до кінця військові вожді Йашум та Міскіт. Завершенням тольтекської експансії можна вважати з'єднання чотирьох загонів майя-тольтекського союзу племен у місті Ічкаансіхоо. Цією самою подією можна умовно відзначити становлення після класичної майяської (точніше сказати, майя-тольтекської) державності.

§ 2. Суспільний устрій

Суспільство майя в описуваний період складалося з трьох основних соціальних груп: залежні общинники - основний виробничий клас, раби і знать. Рядові землевласники-общинники становили територіальні (сусідські) общини, які зберігали деякі пережитки родового ладу. Але процес розпаду родових зв'язків зайшов уже надто далеко. Не-одноразово траплялися випадки, коли люди з однаковим родовим іменем під час війни беруть участь у ворогуючих загонах. Одне й те саме родове ім'я іноді носили представники знаті, общинник та раб. Общинники об'єднувалися під спільною назвою «масеуаль» (простолюдин). Існували також синоніми цього терміна: «йальба вінік» (проста людина), «гойан вінік» (маленька людина), «ах пачкаб» (мешканець передмістя). Вони займалися землеробством, риболовлю, ремеслами та торгівлю. Для важких і складних робіт (полювання, видобування солі, оброблення землі) общинники об'єднувалися у великі групи. Здобуток розподілявся між усіма учасниками, але перед цим виділялася частка місцевому правителю. На чолі общини стояли «ах тан кан», «ах холь поп» (голова циновки) або «батаб». Раніше найменування «ах холь поп» мав правитель більш високого рангу, глава району. Правитель общини представляв общину перед місцевим правителем і відповідав за покладені на неї податі та трудову повинність.

Склад і розмір податі сильно варіювалися залежно від місця і часу.

Общинники також були зобов'язані будувати і відновлювати будинки правителів і знаті, обробляти їхні поля, споруджувати і утримувати в належному стані шляхи, храми та святилища, утримувати за власний рахунок загоны воїнів тощо. Усередині общини також спостерігалася певна соціальна диференціація. На самому низу цієї соціальної драбини стояли общинники, що розорилися, вони працювали за наймом у своїх же заможних сусідів. Ці наймити називалися «ах коль бет», «ах кон менях», «ах нум'я», «ах чак нум'я». Дещо вище стояли самостійні землероби - «ах коль», «ах коль каб». Заможні землероби, які посідали середнє становище між знаттю і рядовими общинниками, називалися «ах кухналь», «айкаль». Вони часто займалися торгівлю.

Таке соціальне розшарування позначалося навіть на плануванні населених пунктів. Дієго де Ланда повідомляв: «... посеред поселення знаходилися храми з красивими майданами, навколо храмів були бу-динки сеньйорів і жерців, і потім людей найбільш багатих і шанованих, а на околицях поселення знаходилися будинки найнижчих». У великих населених пунктах зосереджувалися ремісники різних професій (фар-бувальники, гончарі, кожум'яки, шевці, живописці, скульптори, юве-ліри, мулярі, деревообробники та ін.). Серед ремісників розрізнялися декілька професійних сходинок (підмайстри, майстри). Міські кварта-ли являли собою одиниці самоврядування, подібні до сільських общин. На чолі кварталу стояв ах-кучнаб. Крім управління у межах свого кварталу, він входив до складу міської ради та мав у ньому право вето. Нижче за своїм становищем знаходився ах-кулель. Спочатку він був чимось на кшталт глашатая общини, який передавав доручення по-садових осіб, але в «Словнику з Мотуля» ах-кулель характеризується як «захисник, посередник і розглядач тягб між усякими людьми», що дає змогу зробити припущення про наявність в ах-кулелів певних судових повноважень. Це по суті справи міські стражники. Іспанські історики часто прирівнюють їх до альг-василів. В особливих випадках скликалися общинні збори, які, мабуть, проходили біля общинного дому - «попольна» і керувалися головою общини ах холь попом.

У міській частині Юкатану основною соціально-економічною одиницею була патронімія (домашня община), яка об'єднувала членів двох-трьох поколінь. Патронімія складалася з голови родини, його дружини, синів та онуків, одружених і неодружених, незаміжніх дочок та онучок, а також рабів. Вони жили в одному великому будинку або комплексі з декількох маленьких. Тут значно сильніше виявляються риси відмираючого, але ще не цілком зруйнованого родового суспільства. Патронімії вели спільне господарство, сплачували податки пра-вителю і внески своєму роду. Усім майном розпоряджався домовласник. Д.Гарріса де Паласіо повідомляє: «У них існує звичай, якщо потрібно сплачувати податки, обробляти поля, здобувати їжу та інші речі, все це робив володар або голова дому».

До складу патронімії, крім членів родини, входили вільні робітни-ки, які працювали за плату. Вони мали спільні назви синів-спадкоємців - «акунех». Були там, як уже відзначалося, і раби. Декілька патронімії складали партинійний екзогамний рід («німха», «молам» або каль- пуль). Він володів власною територією, яка фактично перебувала у володінні окремих патронімії. На чолі роду стояв старійшина («ні- мавінак», «молабіль» або «утцам чінаміталь», голови цих народів мали титул «ахав», співзвучний з титулом правителя країни). Роди об'єднувалися у великі групи, в минулому племена. В давнину були і фратрії. Наприклад, плем'я «там» поділялися на початку на дев'ять родів, пізніше - на 22 роди, які складали дві фратрії («какохіб» та «екоамакіб»). До середини II тисячоліття н. е. фратріальну структуру було значною мірою зруйновано; до того ж процес спочатку охопив рівнинних майя, а пізніше гірських.

Правовий статус родів був різним. Виділялися такі категорії як державні, общинні, приватновласницькі, домашні раби гірських патро-німії. Зважаючи на існуючі дані, рабство в майя одержало більший роз-виток, ніж в інших народів Центральної Америки. Головним джерелом рабства спочатку було захоплення військовополонених, як це властиво і для інших народів давнини. Деякі війни велися спеціально для захо-плення полонених та перетворення їх на рабів. Дієго де Ланда писав: «. якщо брали у полон будь-яку видатну людину, її одразу приносили у жертву, тому що не хотіли залишати того, хто міг би завдати шкоди після. Інші люди, взяті в полон, були у владі того, хто їх захоплював». Ряди рабів поповнювалися також за рахунок дітей змішаних шлюбів, вільних з рабами і за рахунок перетворення на рабів злочинців.

Була поширеною торгівля рабами. Звичайною ціною раба вважа-лася сотня какао-бобів. Для порівняння: кріль коштував 10

какао-бобів, один іспанський реал (невдовзі після завоювання) дорівнював 80-100 бобам, а окремі штрафи сягали 125 000 бобів (тобто 1250 рабів).

Привілейовану частину майяського суспільства становили знаті і пов'язані з нею жерці. Общинники були зобов'язані обробляти поля знаті. При щорічному розчищенні лісів виділялися ділянки для знаті, які в десятки разів перевищували наділи рядового общинника. Врожай з цих ділянок ішов на утримання знаті. Частина земель (переважно плантації какао) були спадковими володіннями знаті і оброблювалися руками рабів. Знаті було звільнено від сплати данини. Її права були спадковими; на це, зокрема, вказує один з термінів для позначення поняття «знатна людини» - «Альмехен» (буквально «той, хто має батька та матір»). Значна увага надавалася родословним. На випадок війни знаті повинна була ставати під знамена правителя, а в мирний час брала постійну участь у релігійних обрядах.

Особливий прошарок серед знатних людей складали жерці. Жерцями зазвичай ставали сини самих жерців або ж молодші сини знаті (старший син успадковував батьківщину). Посада верховного жерця була спадковою. Належність до жерців відігравала величезну роль у суспільному житті, оскільки в його руках зосереджувалися не тільки релігійний ритуал, а й наукові знання та мистецтво. Верховний жрець призначав жерців міста і поселення, ті в свою чергу були радниками міських осіб. Будучи єдиними знавцями, жерці встановлювали строки сільськогосподарських робіт.

Особливою соціальною групою слід назвати також купців- професіоналів, які були частиною знаті, частиною розбагатілих общинників («айкаль»). Розрізнялися крамарі і місцеві мандрівники. Останні доставляли свої товари на значні відстані за допомогою рабів-носіїників на човнах. Поміж усіма найважливішими містами було прокладено шляхи, вимощені щебенем. Кортес під час походу до Гон-дурасу користувався картами шляхів, які використовувалися купцями. На морських узбережжях застосовувалися видовбані човни з вітрилами, які вміщували 40 чоловік. У містах було обладнано розлогі базари, а також «будинки відпочинку», в яких за певну платню могли зупинятися купці з товарами.

Головною одиницею обміну були боби какао. Не так часто з цією самою метою використовувалися мушлі, полотнища певних розмірів, мексиканські мідні сокирки та дзвіночки, нефрит, а у Гватемалі також пера кецаля.

У майя був зовнішній пантеон богів різних рангів (верховні боже-ства: бог неба Іцамна, бог вогню Болон Ц'акаб, бог сонця К'Ін Іч Ахав, бог смерті Вак Мітун, бог-розпорядник Мам, головний бог війни Х'ун-лах-п'е та ін., а також сонм богів, які опікувалися землеробством, ремеслами, торгівлею, війною, науками тощо). Кожне ремесло, кожен важливий економічний захід, кожна група населення мали свого бога-покровителя, а часто цілу групу богів-покровителів (наприклад, землеробством опікувалися боги вітру та дощу К'аш; крім головного бога вітру, це ім'я мали ще чотири, за кількістю сторін світу: бог дощу Чаак, бог долин Ша-нгом (Бакаб), бог неба Іцамна, бог зміїв Йаш-Чан, бог Тит-тит-Соот, бог грози без дощу Сак Соот та багато інших; скульптори мали своїх покровителів в особі чотирьох богів під загальною назвою Ак-аан-Тун, лікарі та ворожбити - в особі богині Іш Чел і богів-цілителів Кіт Болон Тун, Ахав Чам, Ах-ес).

Рукописи майя - Дрезденська, мадрридська і рукопис Гролье - ста-новлять жрецькі требники, які містять докладний перелік обрядів, жертвоприношень та передбачень, пов'язаних з усіма галузями госпо-дарювання, а також такими, що стосуються всіх прошарків населення. Требники укладалися під безпосереднім наглядом верховного жерця. Як джерела при укладанні требників використовувалися треб-ники, які вже існували, але з переробленнями та доповненнями, що відповідали релігійно-політичній кон'юнктурі. Відповідні вказівки подано у вигляді короткого опису знання богів. Залежно від свого со-ціального становища, статі та професії стародавній житель Юкатану мав наслідувати тому чи іншому богові, приносити ті чи інші жертви. Отже, релігія майя освячувала соціальну та економічну нерівність, послідовно проводячи цю лінію включно до встановлення різних етич-них норм і різного одягу для тієї чи іншої частини населення. Норми поведінки, встановлені у требниках, охоплюють усі боки життя дав-нього майя - економічний, етичний тощо. Їх не можна вважати тільки суто ритуальними нормами та настановами, це релігійно-правові нор-ми. У стародавньому суспільстві релігія виступала домінуючою фор-мою суспільної свідомості. І тому правові погляди, правові настанови також набули релігійного забарвлення.

Жрецькі требники майя подібні до дарам Давньої Індії, які також слід розглядати і як джерела права, і як канонічні настанови індуїстської релігії.

Нерівність людей релігія встановлювала не тільки на землі. Вона поширювала її і на «потойбічний світ». Майя вважали, що є 13 небес-них сфер і дев'ять підземних світів. Доля померлого залежала від про-фесії і причини смерті. Так, на небо до бога Сонця за віруваннями майя відправлялися жерці, воїни та жінки, померлі під час пологів. Широко практикувалося принесення людських жертвоприношень. Дієго де Ланда та інші хроністи відзначають, що у жертву приносилися най- хоробріші воїни переможеного міста та особи, небажані правлячій верхівці.

Релігія майя містила певні пережитки первісного ладу. Так, за дав-німи племінними традиціями божества розподіляються на фратрії. До літньої фратрії (яку символізує блакитний змій) включаються: бог неба Іцамна, бог родючості Кум Вііл, боги вітру та дощу Каш, Чаак, бог долин Ша-нгом, бог купців Хек Ууах, бог вогню Мош, богиня веселки Іш-Чел тощо. До зимової фратрії (яку символізує червоний змій) входять: бог смерті Йум Цек, бог війни Х'юн Лах п'е, бог сонця К'їнг- бен-цил-аан (Кін Іч Ахав), бог-сова, бог і богиня грози без дощу Сак Соот та ін.

Голова зимової фратрії - Йум Цек, літньої - Іцамна. У містичних циклах вони правлять почергово. До фратрії входять боги-родоначальники, які замінили тотеми. Спочатку їх було вісім, потім ця кількість подво-їлася. Фратрії і роди символічно пов'язані з порами року, сторонами світу, тваринами та рослинами.

Держава формувалася в умовах жорстокої боротьби за владу, в пе-ребігу якої приймалися різноманітні компромісні варіанти. За одним із них у владі щорічно змінювалися представники чотирьох головних народів (підфратрій). Це відбулося в релігії. Дрезденський рукопис вказує на чотирилітні цикли, під час яких по черзі правлять бог вогню Болон Цьакаб, бог сонця К'їн Іч Ахав, бог неба Іцамна та бог смерті Вак Мітун Ахав²³.

§ 3. Державний устрій

Спочатку держава, створена через завоювання Юкатану «людьми іца» і «людьми тутуль-шіу», була відносно централізованою. До її складу увійшла значна частина раніше незалежних міст майя. Тут слід відзначити, що саме створення майя-тольтекської держави позакласичного періоду не було наслідком майя-тольтекського завоювання. Союз племен, який очолювали Топільцин та його спадкоємці, об'єднував народи, що перебували на стадії розпаду родового устрою, на тій стадії, коли стара родоплемінна організація завершує себе, не відповідає економічному базису, коли інститути родового устрою, зберігаючи стару форму, наповнюються новим змістом, який виражає потребу соціально диференційованого суспільства. Сам факт завоювання, виникнення при цьому необхідності керувати народом, який стоїть на більш високому ступені суспільного розвитку, лише стимулюють оформлення держави. Подібні випадки відомі історії (наприклад, утворення ранньофеодальної держави у давніх германців після завоювання ними Західної Римської імперії).

Якщо питання стосовно політичної організації класичних майя й досі залишається суперечливим, то щодо політичної організації, яка виникла у перебігу майя-тольтекських воєн і завоювання Юкатану «людьми іца» і «людьми тутуль-шіу», є безумовним, що ця організація була державою, типовою для ранньокласових суспільств. Історичні хроніки, фрагменти з яких уміщено у книзі «Чілам Балам», повідомляють про її устрій.

На чолі держави стояв ахав («ахау», «аһау» - володар). Його влада була значною, але все ж таки далеко не безмежною. Ахав був змушений ділити її зі своїми трьома співправителями-намісниками, які мали титули «чаак» (помічник) і «мектан» (воєначальник). Ахав зі своїми трьома помічниками складала вищий орган державної влади - кантул вінікооб («чотири чоловіки»). Кожен з цих чотирьох, ахав і три чаака-мектани, мав свою резиденцію. Столицею держави і резиденцією правителя було місто Ічкаансіхоо. Тут, напевне, влада ахава була міцною та незалежною. Чааки мали резиденції спочатку в містах Іцмаїль, Ушмаль і на острові Кусаміль (де в подальшому знаходилося одне з найважливіших святилищ майя). Крім чотирьох областей, якими керували намісники (один з них, як зазначалося, був одночасно верховним правителем), існували більш дрібні територіальні одиниці (всього-го 16), якими керували «глави циновок» («у хоол пооп»). Спочатку поділ на чотири області і 16 дрібних округів відповідав традиційній кількості фратрій і родів у племені іца - наймогутнішому із племен-завойовників. Але родоплемінний поділ зберігався суто номінально, серед правителів-намісників з'являється предводитель племені тутуль-шіу, і зазначений поділ переростає в суто територіальний, одним із завдань якого було впорядкування збору податків, які називалися «данина для чотирьох людей». Збирання данини розпочалося ще в 20-ліття Ахав (1027-1047 роки), тобто у завершальний період завоювання. Влада «чотирьох чоловіків» передається в спадок у межах роду, як правило, від батька до сина. Так, один з перших правителів Ічкаансіхоо був Ах Чабле. Його спадкоємцем став син Хольтун Балам. Значну роль у державному правлінні відіграють жерці. Вони виділяються у привілейовану касту.

Сан верховного жерця обіймають також вихідці з одного роду - Ах Май. Верховний жрець був найближчим радником ахава і мав титул «охоронець циновки ягуара» («циновкою ягуара» називався трон ахава). Хроніки повідомляють про те, що верховний жрець Тепанкіс на прізвище Ах Пісте визначив кордони чотирьох областей. Надалі його спадкоємці встановили кордони округів, якими керували

«Глави цино-вок».

Єдина держава зі столицею в Ічкаансіхоо виявилася недовговічною. На момент свого утворення вона вже містила передумови розпаду. Між чотирма напівнезалежними один від одного намісниками не могло бути міцної згоди. Чааки неодноразово вступали у збройні конфлікти між собою, нападаючи також на першого серед чотирьох - ахава. У результаті подібних зіткнень місто Ічкаансіхоо зазнає поразки і приблизно з кінця XI століття сходить з історичної сцени. Серед міст вивисується Чічен-Іца, яке стало новою резиденцією верховного правителя країни. Правителі Іцмалю та Ушмалю і надалі вважаються напівнезалежними намісниками. Такою самою владою користується і правитель міста Майяпан.

Гегемонія Чічен-Іци тривала близько 250 років. Ахавам удалося підкорити або зробити данниками багато племен Мексики, Гватемали, Гондурасу та Чіапаса.

Значна частина підкорених народів продовжувала зберігати родо-племінний устрій або переживати його поступовий розпад, входячи в орбіту держави майя лише як данники (данина сплачувалася в натуральній формі). Безумовно, більш-менш тісні контакти з державою майя прискорювали розшарування і руйнування родової організації цих народів.

З часом династія, яка правила в Чічен-Іці, зазнала долі попередньої.

У кінці двохсотлітнього періоду проти Чічен-Іци склалася коаліція з трьох міст, якими керували намісники. Початок війни пов'язано з легендарними подробицями. У цей час у Чічен-Іці верховним жерцем і радником правителя був Хакай-Кан (мав титул ахав кан - «охоронець володаря»). Останній вимагав з Іцмалю людей для принесення в жертву богам, що викликало обурення городян. Проти правителя Чічен-Іци об'єдналися правитель Іцмалю з династії Тутуль-Ішу і правитель Маїяпана Хунак Кеель. Основною ударною силою союзу трьох міст були війська правителя міста Ушмаль. У вирішальній битві у Чікін-Чен війська Чічен-Іци було розбито. Верховного жерця Хакай-Кана було взято в полон і принесено в жертву богам. Невдовзі пала і сама резиденція ахава - Чічен-Іца (1178 рік). Її взяття супроводжувалося масовими грабежами і людськими жертвоприношеннями. Правитель Чічен-Іца (ахав) утік на схід, потім - на південь до провінції Баххалал. Пізніше він заснував на березі озера Петен-Іца місто Тах-Іца (Тайясаль).

Завойовникам, які становили союз трьох міст, не вдалося поширити свій вплив на весь Юкатан. Розпочалися тривалі міжособні війни, під час яких остаточно перемогу одержали «люди іца». У Майяпані прийшла до влади династія Кокомів, яка вела свій родовід від давнього вождя майя-тольтекських племен Кукулькану (Топільцину). Правителі мали, крім титулу «ахав» («володар»), також титул «котекпан» (термін тольтекського походження, що дослівно означає «той, хто у домі воло-дар»). Верховні жерці, як і раніше, були з династії Ах Май. Під час правління Кокомів централізація влади була досить сильною.

Джерела характеризують цю епоху як тиранію Кокомів. Опору правлячій верхівці становили наймані війська, запрошені з Табаско. Столиця - місто Майяпан було оточено стінами, усередині яких знаходилися понад 4 тис. кам'яних будівель. Спроби Кокомів посилити централізацію влади, зокрема розмістити в Майяпані нові наймані війська з Табаско, призвели до створення коаліції проти Майяпана. Її очолював правитель міста Мани з династії Тутуль-Шу на ймення Ах Щупан. Падінню Майяпана сприяло потужне повстання пригноблених мас у 1441 році. Причиною його було значне посилення експлуатації з боку правлячої верхівки. Майяпан було зруйновано, і Юкатан остаточно розпався на окремі міста-держави. Міжособні війни тривали майже безперервно до самої іспанської колонізації. Більшість міст-держав майя було завойовано і варварськи знищено іспанськими конкістадорами у 1519 році.

Природний розвиток суспільства майя було назавжди перервано внаслідок іспанської колонізації.

Держави Юкатану в період роздрібності (з середини XVсто-ліття до іспанського завоювання в XVI століття). Після завоюван-ня Майяпана, з середини XV століття до іспанського завоювання, Юкатан розпався на незалежні області, які називаються в іспанських джерелах провінціями, чи каїствами. Тепер на чолі кожної області стояв халач вінік («велика людина»), який мав резиденцію в головному місті області. Підвладними йому містами і поселеннями управляли призначені ним батаби. Процес децентралізації і міжусобиць тривав і безпосередньо перед іспанським завоюванням, в одних провінціях було вже по декілька халач вініків, тоді як в інших - тільки батаби, слабо пов'язані один з одним. Халач вініки кожної провінції завжди належали до однієї правлячої династії, до того ж знатність визначалася походженням по батькові за прямою лінією. За словами Ланда, по-сада халач вініка була спадковою і переходила від батька до сина.

Влада халач вініків була необмеженою. Він завідував усіма внутріш-німи та зовнішніми справами підвладної йому області, володів вищою духовною владою і був головнокомандувачем під час війни. В особли-во важливих випадках він був верховним суддею.

При халач вінікові знаходилися декілька сановників, які завідували різноманітними сторонами життя держави. Кальвак («прискорювач робіт») займався збиранням данини з підвладних міст і поселень та прийманням відвідувачів. Након був воєначальником. Деякі воєначаль-ники і вищі сановники мали титул «балам» (ягуар). Радником халач вініка був верховний жрець. На місцях влада належала намісникам - батабам. Їх призначав халач вінік. Часто батабами були його родичі. Посада батаба була пожиттєвою. Після смерті вона зазвичай переда-валася халач вініком сину померлого. Сини батаба могли призначати-ся батабами інших поселень за життя батька. На початку кожного 20- літнього циклу (к'атуна) всі батаби повинні були з'являтися до халач вініка, аби довести свою знатність і одержати підтвердження своїх повноважень. Улаштувався свого роду іспит. Тому, хто проходив ви-пробування, слід було знати звичаєве право, міфологію, історію свого роду і певну таємну мову (як вважають, тольтекську). Поступово ця церемонія стала суто формальною. Влада батаба була обмеженою. Він перш за все залежав від халач вініка і виконував його накази. Також він мав узгоджувати свої дії з жерцями, які не тільки були його радни-ками, а й володіли певною самостійною владою над поселенням.

Нарешті, при батані знаходилися два-три радники, які іменувалися «ах куч каб» («утримувачі землі»), що представляли інтереси найба- гатших мешканців міста або поселення і могли опротестувати рішення батаба. Представник батаба і виконавці його наказів були особливими посадовими особами - «ах кьулель». Нижчі службовці - «тупілі» ви-конували поліцейні функції.

У «Повідомленнях з Юкатану» говориться: «Вони (мешканці по-селень. - Авт.) не сплачували батабу ніякої данини; вони тільки під-тримували його тим, що виготовлялося або сіялося». Це твердження слід розуміти так, що батабу діставалося значно менше, ніж халач вініку.

Обов'язком батаба було спостереження за сільськогосподарськими роботами. Батаби, як пише Д. де Ланда, «мали турботу розпоряджати-ся розбудовою і ремонтом свого поселення, сіваю всього, що потріб-но для харчування, і своєчасним обробленням та доглядом полів». Строки сільських господарських робіт визначалися жерцями.

Під час війни батаб командував загonom воїнів свого поселення. Воїни («холькани») під час походів одержували платню. Крім батаба, було ще два допоміжних виборних воєначальника («након» і «наком»).

§ 4. Право майя

Зважаючи на невідокремленість суду від адміністрації в державах майя, батабів було наділено також судовою владою. Д. де Ланда зазначає: «Вони карали злочини своїх васалів (мається на увазі, напевне, все населення поселення або міста. - Авт.); вбивцям завдавали смерть у такий самий спосіб, як ті вчинили; перелюбців карали смертною карою; їх розміщували на висоті в публічному місці, де їх усі могли бачити; крадів, якщо вони не мали чим сплатити за вкрадене, обертали на рабів, доки вони не були у змозі заплатити за те, що вкрали. Слідство вели усно, зі свідками...»

Джерелами права у майя були, по-перше, звичаї; по-друге, релігійно-правові норми жрецьких требників. Як уже зазначалося, батаби склали «іспит» халач вініку на знання звичаєвого права. Це було право, яке стояло на сторожі інтересів панівної верхівки. Злочинними вважалися діяння, які безпосередньо посягали на її інтереси або порушували громадський порядок, традиції, релігійні заборони, встановлені в інтересах цієї верхівки, вигідні їй, нею підтримувані. Різні норми регулювали відносини із деліктів, учинюваних представниками знаті і залежним напіввільним общинником. Останній зазнавав більш суворих репресій і в цілому володів значно меншою правоздатністю. Раби суб'єктом права не виступали. Для розправи з незадоволеними панівна верхівка часто вдавалася до позасудових репресій (жорстоке придушення народних повстань, масові людські жертвопринесення).

У звичаєвому праві майя відомі системи талона і композиції. Д. де Ланда пише: «Покаранням людиновбивці була смерть від переслідувачів-родичів (убитого), хоча б убивство було випадковим, бо інакше (він повинен був) сплатити за вбитого». Смертю каралось і перелюбство, якщо чоловік винної жінки не бажав вибачити кривдника. Як зазначає Д. де Ланда, «якщо він (чоловік) його (кривдника) вибачав, (винний) був вільним, якщо ж ні, то вбивав його великим каменем, кинутим у голову з височини. Для дружини достатньою помстою було безчестя, яке було значним, і зазвичай за це її полишали». Якщо представники пригноблених класів зазнавали такого жорстокого покарання, то вихідці з панівної верхівки за ті самі діяння каралися м'якше. Д. де Ланда відзначає: «Якщо вони були людьми знатними <...> на знак покарання надрізали їм обличчя від підборіддя до лоба з боків, що у них вважалося значним безчестям».

Крім кривавої помсти та композицій, доволі широко практикувалося обернення злочинців у рабів. Така кара застосовувалася, наприклад, стосовно вуличних крадів. Д. де Ланда з приводу такого покарання говорить: «Крадіжку спокуювали і карали оберненням у рабство, хоча б була досить незначна крадіжка, і тому у них було стільки рабів, особливо під час голоду». Такий же спосіб покарання застосовували і за деякі вбивства (вбивство стрілою; убивство, коли злочинець молодший за свою жертву). За інші види вбивств допускалася страта, яку вчинювали родичі вбитого тим самим способом, яким було вчинено вбивство. Деякі джерела вказують, що майя розрізняли умисність і необережність.

Убивця без злого наміру міг відкупитися від родичів убитого, давши їм раба. Джерела не містять майже ніяких відомостей щодо норм, які регулювали суспільні стосунки, за винятком порядку

наслідування.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися звичаями. Родина в майя була перехідною від парної до моногамної. Розлучення допускалися з незначного приводу з боку як чоловіка, так і дружини. Траплялися випадки, коли чоловіки брали шлюб і розлучалися по 10-12 разів. Однак зміна дружини не віталася, а перелюбство каралося досить суворо, часто смертю. Жінки не брали участі у громадському житті. Їм заборонялося успадковувати майно, брати участь у релігійних церемоніях та, за деякими свідченнями, не можна було навіть їсти разом з чоловіками та дивитися на них.

Д. де Ланда повідомляє щодо порядку наслідування: «Індієці не дозволяли дочкам успадковувати разом з братами, крім у вигляді прихильності чи доброї волі, тоді їм давали що-небудь (у спадок). Інше поділяли брати навпіл, але тому, хто допоміг найбільше збільшити майно, давали відповідне відшкодування. Якщо були тільки доньки, то успадковували двоюрідні брати або родичі. Якщо їхній вік не дозволяв їм передавати майно, його передавали опікунові з найближчих родичів, який давав матері на їхнє виховання, або був звичай не залишати нічого у володінні матері; або ж відбирали дітей, особливо якщо опікунами були брати померлого. Коли спадкоємці досягали (певного) віку, опікуни віддавали їм майно. Невиконання цього вважалося великою ганьбою і служило причиною багатьох розбратів. Спадок передавався у присутності сеньйорів та знатних осіб, за винятком того, що давалося на виховання. Не давали нічого з врожаю з успадкованих ділянок, як і з пасик та дерев какао, бо, говорили, що досить утримувати це в цілісності. Коли помирав сеньйор і не мав синів <-> правив старший із братів або найбільш практичний <...> (померлий) не мав братів, жерці та знатні люди вибирали придатну для цього людину».

Наведене свідчить про подібність суспільства і держави майя до давньосхідної деспотії, і це не випадково. Її витоки слід шукати в економічних умовах життя суспільства. І в країнах Давнього Сходу, і у давніх майя ведення господарства вимагало зосередження зусиль усього суспільства. Окремий землевласник не міг самостійно здійснювати господарську діяльність поза общиною, деякі завдання були не-доступними і для самої общини. Звідси - стійкість і замкнений харак-тер общини, наявність відносно централізованого чиновницько- бюрократичного апарату. І в країнах Давнього Сходу, і в майя не спостерігається сформованих класів у справжньому розумінні цього сло-ва. Вирішальною ознакою, за якою розрізняють класи, є їх ставлення до засобів виробництва. Відносини політичного панування і підкорен-ня у класовому суспільстві - наслідок майнової нерівності. Але вид такого переважаючого соціального антагонізму з' являється у більш розвинених суспільствах. Історично йому передують соціальна структу-ра, в якій відносини панування і підкорення мають інше походження, а саме: вони виростають із прямо протилежного співвідношення май-нової і політичної засад. Вирішальна ознака, за якою тут розділяють соціальні групи, - це ставлення до влади і держави, а не до засобів виробництва. Суспільство поділяється на політично пануючих і під-даних. Тільки належність до політичної влади чи інша міра участі у державних справах і вплив на них, службова значущість, ранг, зван-ня, чин тощо забезпечують індивіду зверхність над світом підданих і як наслідок право на відповідну частку в додатковому продукті. У та-кому суспільстві соціальна група, зайнята управлінням, неодмінно перетворюється на привілейовану, освячену релігією та правом касту, оскільки єдине, що представник знаті може передати своїм нащадкам, - це свій ранг, своє службове становище, тобто належність до касту тих, хто має владу. Кастовий устрій, політична нерівність призводять до встановлення необмеженої одноособової деспотичної влади. Але дер-жава у країнах Давнього Сходу (це стосується і Центральної Америки), де ще в період родового устрою суспільна влада виконувала важливу господарсько-організаторську функцію, виростає саме з суспільних потреб, з необхідності вирішення спільних завдань общини і групи общин.

Вказати, що ці держави є рабовласницькі, - означає затушовувати ті принципові відмінності, які існували між ними і країнами класичного рабоволодіння. Відомо, що рабство і рабовласницький устрій існували у багатьох народів. Але далеко не всюди вони призвели до виникнення рабовласницьких держав. У цьому розумінні державу майя можна кваліфікувати як ранньорабовласницьку. У перебігу історичного роз-витку вона могла перетворитися на рабовласницьку державу, або ж, оминаючи стадію класичного рабоволодіння, розвиватися шляхом феодалізму. Але її природний розвиток насильницьки припинено.

Переконаливою є концепція стосовно Давнього Сходу, але придатна і для давньоамериканських держав, у тому числі держави майя: основ-ними виробниками в давньому суспільстві були землевласники- общинники, раби завжди і всюди (включаючи Рим і Грецію) становили меншість.

Таким чином, державність країн доколумбової Америки, як і державність Давнього Сходу, може ідентифікуватися як давня аграрна деспотія.

^[1] Докладніше про це див.: Кнорозов, Ю. В. Поздняя история Юкатана по хроникам майя [Текст] / Ю. В. Кнорозов // От Аляски до огненной Земли. - М.: Наука, 1967. - С. 234-240.

^[2] Кнорозов, Ю. В. Иероглифические рукописи майя [Текст] / Ю. В. Кнорозов. - Л.: Наука, 1974. - С. 246.